

LIETUVIŲ KALBOS ATLASO III TOMUI PASIRODŽIUS

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

Vilnius

Po ilgai užsitęsusio spausdinimo (pradėta 1988 m., baigta 1994 m.), finansiškai parėmus UNESCO, pagaliau pasirodė *Lietuvių kalbos atlaso* trečiasis tomas¹. Jis skirtas morfologijai². Iš jame pateiktų žemėlapių aiškiai matyti visų pagrindinių lietuvių kalbos gramatinių formų bei jų variantų paplitimas. Komentaruose duodama daugybė duomenų apie tas formas, jų funkcionavimą ir kt. Šiuo straipsniu norima atkreipti lingvistų dėmesį į tuos atlase išryškintus dalykus, kurie svarbus ne vien lituanistams, bet ir baltistams, kartais net indoeuropeistams.

Iš žemėlapių Nr. 36 paaikėja detaliau negu iki šiol buvo žinoma³ o kamieno daiktavardžių dat. sg. galūnių *-ui*, *-uo* ir *-u* (pvz., *vilkui*, *vilkuo*, *vilkui*) paplitimas. Pasirodo, *-ui* ir *-u* plotai kerta kits kitą, taigi yra susikryžminę. Pirmasis nusidriekia per visą Lietuvą iš pietvakarių į šiaurės rytus, antrasis nutįsęs iš pietų į šiaurę irgi per visą Lietuvą. Vidurinėje dalyje abu arealai susiaureja ir vienas kitą perkerta. Susikirtimo vietoje daug kur vartojamos abi galūnės. Iš komentaruose (p. 40-41) pateiktų duomenų matyti, kad čia ankstesnė galūnė *-u*, o vėlesnė *-ui*, kuri dabar vis labiau įsigali, stimuliuojama bendrinės kalbos įtakos.

¹S. Ambrazas, G. Bielickienė, A. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, J. Lipskienė, K. Morkūnas, B. Vanagienė, A. Vidugiris, *Lietuvių kalbos atlasas. III. Morfologija*, redakcinė kolegija: E. Grinaveckienė, K. Morkūnas (ats. redaktorius), A. Vidugiris, Z. Zinkevičius. Lietuvos mokslų akademija. Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, Mokslas 1991, 158 p. + 144 žemėlapiai.

²Pirmasis atlaso tomas, skirtas leksikai, buvo išleistas 1977 m., antrasis, skirtas fonetikai, pasirodė 1982 m.

³Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija* (su 75 žemėlapiais), Vilnius 1966, p. 208-209, 520.

Taigi dar palyginti neseniai galūnė *-ui* turėjo būti vartojama ne viename, bet dviejuose nesusisiekiančiuose arealuose, kuriuos skyrė ištisinis *-u* plotas. Tuo būdu forma su *-ui* laikytina senesne lyginant su variantu *-u*, nes maža tikimybė, kad tas pats naujadaras būtų atsiradęs dviejuose nesusisiekiančiuose arealuose. Tai prieštarauja V. Mažiulio hipotezei, kad formos su *-ui* esančios antrinės, pasidarytos iš *-u* su pridėtinu *i* kitų datyvų pavyzdžiu⁴.

Formos su *uo* resp. monoftongizuotu variantu *-o* iš seno irgi sudarė du arealus. Dabar jos turimos lietuvių kalbos ploto šiaurės vakaruose, daugiausia buvusioje kuršių teritorijoje (žemaičių tarmė), ir pietryčiuose, kur kažkiek gravituoja į buvusį jotvingių plotą. Abu arealai mažėja, ypač pietrytinis, kurio beliko salos. Pakraščiuose gausu dubletų, iš kurių vis labiau išigali *-ui* (šiaurės vakaruose) ir *-u* (pietryčiuose).

Visa tai, kas pasakyta, remia tradicinį požiūrį, jog lietuvių kalbos dat. sg. galūnė *-ui* esanti ide. **-ōi* tęsinys, o ne antrinės kilmės forma (kaip mano V. Mažiulis). Be šios galūnės, nuo palyginti senų laikų turėta ir *-uo* < **ō*, būdinga lietuvių kalbos ploto pakraščiams (substrato padaras?). Plg. prūsų *-u*, paprastai kildinama iš **-ō*.

Iš žemėlapių Nr. 37-40 ir atitinkamų komentarų matyti, kad daiktavardžių *i* resp. priebalsinių kamienų dat. sg. galūnė *-ie* yra senesnė lyginant su *-i*. Jos abi teturimos tarmėse. Bendrinėje kalboje išgalėjo naujos formos su (*i*)*io* resp. *iā* kamienų fleksija, pvz., *vāgiui*, *ākiai* (kaip *bróliui*, *marčiai*), daug kur vartojamos ir tarmėse. Galūnė *-ie* išliko dviejuose nesusisiekiančiuose arealuose: žemaičių (ypač šiaurinių, kur tariama *-ei*, rečiau pietinių, kur tariama *-ī*) tarmėje ir toli nuo šios, kitoje lietuvių kalbos pusėje esančioje Gervėčių šnektoje (tariama *-ie*), taigi maždaug ten, kur yra *o* kamieno dat. sg. galūnė *-uo*. Antroji galūnė *-i* išliko (daugiausia tik senosios kartos kalboje) pietų aukštaičių tar-

⁴V. Mažiulis, *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija)*, Vilnius 1970, p. 112 ir kt.

mės šnektose. Ji dar atmenamai sudarė vieną ištisinį arealą. Visa tai patvirtina tradicinį požiūrį, jog tikrosios pirmykštės *i* resp. priebalsinių kamienų dat. sg. formos yra tos, kurios turi galūnę *-ie* (iš baltų **-ei* < ide. **-ejei*), o turinčios *-i* tėra antrinės, greičiausiai lokatyvo kilmės⁵.

Tokių ir panašių duomenų, svarbių ne tik datyvo, bet ir kitų linksnių istorijai, be to, ne vien daiktavardžio, o ir kitų kalbos dalių, taip pat išryškinančių veiksmažodžio asmenų formų raidą, atlaso III tomo žemėlapiuose ir komentaruose yra daug.

Norėtusi atkreipti dėmesį į vienu skiemeniu ilgesnių paradigmos formų trumpinimo procesą, kuris lig šiol nėra pakankamai ištirtas ir aprašytas. Jam duomenų yra daugelyje žemėlapių (ypač Nr. 41-47, 63-71, 74, 77, 82-83) ir jų komentarų. Pasirodo, kai kurios bendrinėje kalboje turimos ilgosios formos tarmėse jau beveik nevartojamos ar retai kur bešliko, pasitaiko daugiausia palaikomos bendrinės kalbos įtakos. Tokia yra *i* resp. *u* kamieno instr. sg. forma, pvz., *akimì*, *manimì*, *sūnumì*. Ji daugiausia užfiksuota Griškabūdžio, Kazlų Rūdos, Veiverių ruože. Kitur bemaž visuotinai išgalėjo sutrumpintas jos variantas, pvz., *akim̃*, *manim̃*, *sūnum̃*. Ilgosios pasitaiko tik dėl bendrinės kalbos įtakos. Tačiau šio linksnio daugiskaitos ilgasis atitikmuo, pvz., *akimis*, *mumis*, *sūnumis*, išliko gerokai plačiau. Galbut tai lėmė aplinkybė, kad šio tipo daugiskaitos formą turi ne tik *i* resp. *u* kamienai, bet ir labai produktyvūs *a* resp. *e* kamienai, pvz., *šakomis*, *katemis* šalia instr. sg. *šakà*, *katè*. Be to, gana plačiai, ypač žemaičių plote, asmeninių įvardžių forma *mumis*, *jumis* atlieka daugiskaitos akuzatyvo funkciją (vietoj bendrinės kalbos *mūs*, *jūs*).

Kiek plačiau negu instr. sg. su *-mi* vartojama ilgoji loc. sing. forma su *-je*, pvz., *šakojè*, *žėmeje*, *akyjè*, *manyjè*, *dangujè*. Ji daugiausia būna gretimė šalia sutrumpinto varianto, pvz., *šakōj*, *žėmej*, *akỹj*,

⁵Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, t. 1, Vilnius 1980, p. 222-224.

manỹj (ir sako *šakõ, žẽme, akỹ, manỹ*), *dangũj* (*danguĩ*). Vietomis ilgoji forma gali būti naujai įsivesta dėl bendrinės kalbos įtakos. Ilgasis loc. pl. atitikmuo su *-se, -sa, -su* ir kt. vartojamas nepalyginti plačiau, nors daug kur jau šalia sutrumpinto varianto, kuris labiausiai išsigalėjo žemaičių tarmėje ir aukštaičių tarmės šiaurės rytų dalyje.

Pronominalinę loc. sg. m. galūnę su *-me, pvz., tamè, geramè, pirmamè, mylimame*, sveiką išlaikė daugelis žemaičių ir dalis pietinių vakarų aukštaičių (paprastai šalia sutrumpinto varianto: *tamĩ, geramĩ, pirmamĩ, mylimam...*).

Veiksmažodžių 1 pl. ir 2 pl. asmenų ilgosios formos su *-me, -te* (*dĩrbame, dĩrbate* ir t. t.) jau labai retai kur bevartojamos, daugiausia tik pietinių vakarų aukštaičių plote, bet ir ten paprastai šalia sutrumpintų atitikmenų (*dĩrbam, dĩrbat...*), kurie visuotinai įsigali.

Jau iš to, kas čia pasakyta, matyti, kad nevienodą trumpųjų variantų išsigalėjimą lėmė įvairios priežastys, galbūt kartais ir ne tos pačios atskirose tarmėse. Proceso būta sudėtingo. Visko paaiškinti vien galutinės kirčiavimu ar nekirčiavimu, taip pat formos vartojimo dažnumu ar retumu, kaip neretai daroma, tikrai negalima. Tą procesą ir jo priežastis galima bus išryškinti tik atlikus labai detalią visų turimų duomenų analizę.

Žemėlapiuose užfiksuota daug retų ir labai archaiškų formų, išaiškintas jų paplitimas, vartojimo ypatybės. Paminėsiu tik kai kurias įdomesnes: dat. resp. instr. du. > pl. su *-ma, -mu, -mi*, pvz., *akĩma* 'akims', *akĩmu* 'akims', *akimĩ* 'akimis' ir kt. (žml. 56-61, 63-66, 75-77), loc. sg. su *-su*, pvz., *akisù* 'akyse', *trisù* 'trise' ir kt. (žml. 67-71), loc. sg. m. *geramèjame* 'gerajame' (žml. 47), skaitvardžiai *sẽkmas* 'septintas', *ãšmas* 'aštuntas' (žml. 141, kom. p. 89), atematinės 3 praes. formos *èĩti* 'eina' (žml. 87, kom. p. 89), *gĩesti* 'gieda' (žml. 85, kom. p. 88), *liẽkti* 'lieka' (žml. 85), *miẽgti* 'miega' (žml. 86), *sérgti*

'sergeja' (kom. p. 90)) ir kt., 2 sg. cond. *sũktumbei* 'suktum' ir kt. (žml. 105).

Įskelta aikštėn nemaža iki šiol nežinotų ar beveik nežinotų formų, pvz., *σ* kamieno loc. pl. su galūne *-use*, pvz., *šakũsè* 'šakose' (žml. 68-70, kom. p. 73), asmeninių įvardžių dat. pl. *mũmim* 'mums', *jũmim* 'jums' (žml. 75)⁶, 1 sg. praes. refl. *nešũts* 'nešuosi' (žml. 81, kom. p. 84; gali būti nauja forma, atsiradusi sekant žemaičių 2 sg. *neši* - refl. *nešỹs* 'nešiesi' modelį), 3 praes. *ẽsma* 'yra' (žml. 84, kom. p. 107-108), 1 sg. cond. *bũčiobi*, *bũčiuo*, *bũt* 'būčiau' (žml. 103, kom. p. 108), bendratys su *-ta*, pvz., *pjãuta* 'pjauti' (kom. p. 113) ir kt.

Išaiškintas daugelio formų paplitimas, anksčiau nežinotas ar tik spėliotas, pvz., *u* kamieno nom. pl. formos su galūne *-aus*, pvz., *sĩnaus* 'sūnūs' (žml. 49), *σ* ir *ε* kamienų dat. resp. instr. pl. formos su *-ums, -um*, pvz., *vištums* 'vištoms; vištomis', *kãrviums* 'karvėms; karvėmis' (žml. 57, 63, 64), *i* kam. instr. sg. su *-i*, pvz., *akĩ* 'akimi' (žml. 41), loc. sg. su *-ij*, pvz., *akij* 'akyje' (žml. 46), ilgųjų ill. dg. formų su *-ana, -ona* ir kt., pvz., *laukanã* šalia *laukañ* (žml. 48, kom. p. 54-55), ill. pl. variantų su *-na, -nan, -an, -un, -en, -in*, pvz., *laukũosna, laukũosnan* ir t. t. (žml. 48), skaitvardžio *dũ*, f. *dvi* pailgintų formų, pvz., *dũjai, dũjan, dũjanai, dũjano, dũjanos, dũjaino, dũjainos* (žml. 138, kom. p. 148), skaitvardžių '11'-'19' antrojo dėmens variantų *-lika, -leka, -l'ka* ir kt. (žml. 139), veiksmažodžių 1 sg. praes. *turũ* 'turiu' (žml. 80), bendraties kamieno *gyvèti* 'gyventi', *skũbĩti* 'skubinti' tipo formų (žml. 142). Paaikšėjo, jog kai kurios formos paplitusios daug plačiau, negu iki šiol manyta, pvz., *geriaũs* 'geriau' (žml. 144, kom. p. 153)⁷ ir *gerĩñ* 'geryn' (žml. 144, kom. p. 153; yra

⁶Seniau vartotos plačiau negu nurodyta žemėlapyje. Esu girdejes iš savo tevo Ukmergės apylinkėse prieš daugiau negu 30 metų.

⁷Plg. Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija* (su 75 žemėlapiais), Vilnius 1966, p. 408.

ir *gerỹn!*)⁸ tipo prieveiksmiai, 3 praes. refl. formos su *-se*, pvz., *sūkase* 'sukasi' (žml. 95, kom. p. 98-99; tai paaiškina jų gausų vartojimą senuosiuose raštuose). Dar plg. *stipras* 'stiprus' (žml. 34), *mylas* 'mielas', *lytus* 'lietus' (žml. 137) paplitimą.

Atlase pateikti duomenys patvirtina išvadas, anksčiau padarytas remiantis kitais šaltiniais ar tiesiog spėliotas, pvz., kad *e*-kamenės *yle* tipo formos (vietoj *yla*) savo kilme yra susijusios su priebalsio *l* sukietėjimu tarmėse (žml. 18, 19).

Pateikta nemaža duomenų, leidžiančių kelti naujas hipotezes. An-tai *klebỹs* vietoj *glebỹs* (žml. 8) mus orientuoja į buvusią kuršių, labiau už kitas baltų gentis paveiktą finiškos įtakos, teritoriją (prisimintina V. Kiparskio hipotezė apie skardziųjų resp. dusliųjų priebalsių pakaitos fi-nišką kilbę⁹). Žodžio *zuĩkis* paplitimas taip pat gravituoja į kuršių te-ritoriją, tačiau jo variantas *zuĩkis* - jau į jotvingių plotą (žml. 6).

Visa tai rodo didelę atlaso III tomo žemėlapiuose ir komentaruose esamų duomenų vertę mokslui. Apskritai *Lietuvių kalbos atlasas* (I-III tomai) laikytinas vienu iš svarbiausių lituanistikos XX amžiaus pasieki-mų šalia didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno*, jau baigiamo leisti (199ç m. pasirodė XVI tomas, baigiantis žodžiu *tule*).

Zum Band III des Atlases des Litauischen
Zigmas Zinkevičius (Vilnius)

Der neulich erschienene Band III des Atlases des Litauischen, der der Morphologie gewidmet ist, enthält auf den Karten und in den Kommentaren Angaben, die nicht nur den Lituaniern, sondern auch den Baltisten und sogar Indoeuropäern von Wert sein könnten. Das bezieht sich u. a. auf die Untersuchung des Dat. Sg. der *o*-stämmigen Substantive. Hervorgehoben werden auf den Karten fixierte oder in den Kommentaren erörterte seltene und sehr archaische Formen sowie andere Erscheinungen, die von Bedeutung sind.

⁸*Ibidem*, p. 406.

⁹V. Kiparsky, *Slavische und baltische b/p Fälle*, "Scando-Slavica", XIV, 1968, p. 73-97.